

א.

כבר ראינו מתוך הפיסקה הארוכה, שהבאנו מסיפורו הגדול של ש"י עגנון "אורח נטה ללון", כי הסבך של נוסחאות התפילה וחילוקיהם, כסבך הלגיטימיות שלהם, היה לו למספר למראשית-זימונו עם פרשה זו, מורכב יותר, מכפי שתיארו לפנינו בסיפורו הקטן "ולא נכשל". ודאי לא מקרה הוא, כי המספר חוזר לענין זה גם בסיפורי האחרים. וכן נקרא בסיפור "על התורה", מסיפורי ספר המעשים ("סמוך ונראה", תשי"ט, עמ' 126), בענין עייפותו והתרשלותו של המספר, שביקש לקום ולא עלתה בידו: "סמוך לחדרי קבעו להם הספרדיים מנין. מאהבת הסדר וחיבת הנוסח רגיל הייתי להתפלל עמהם, אף על פי שאני אשכנזי ובית כנסת של אשכנזים יש בשכונתי. אבל זה כמה חדשים לא נכנסתי לשם מחמת חוליי". וראוי לזכור, כי גופו של הסיפור, כמשפטם של סיפורי ספר המעשים, המציאות וחילופה מעורבבים ומפותכים בהם, עד שהתרתם קשה, ולא בכדי נעשו ענין לדרושים הרבה, מהם שסתירתם מהם ובהם. ולא באנו עתה להוסיף דרוש על רוב הדרושים, ואם נוסיף ונציין, כי המשכו של ששמענו עד עתה בסיפור שלפנינו שרוי, כמשפטם של סיפורים אלה, בדמדום-הביניים שבין חלום-של-ודאי לבין עלילות-של-ספק, הרי זה משום שהנקודה, שהיא מענינו עתה, היא מעבר לאותו דמדום, שכן ההנמקה של החלפת נוסח-התפילה שהוא שלו, נוסח-אשכנזי או נוסח ספרד של אשכנזים, בנוסח-תפילה שאינו שלו, נוסח ספרד של ספרדים, אך נעשה שלו, והיא הנמקה כפולה ("מאהבת הסדר וחיבת הנוסח"), מצטרפת באפיה לשלשלת ההסברים והתירוצים, כפי שהיא ניתנת בסיפורים, שאוירתם אוירה של עלילות, ואפילו של עלילות גמורה. הנמקה זו מבקשת לקיים את עצמה, גם אם היא יודעת שוברה בצדה, והיא הנמקה-לסתור, ואף היא כפולה ("אף על פי שאני אשכנזי ובית כנסת של אשכנזים יש בשכונתי"). אמת, הוא, המספר, מחולק עם הגבאי של מנין הספרדים, ולא בעניני תפילה אלא בעניני שירה: "איש ריבי היה מר ידידיה רפאל חי גבאי, מפני שהשויתי את משוררי הזמן למשוררינו הגדולים רבי שלמה בן גבירול ורבי יהודה הלוי". לאמור, המספר בלשון מדבר-בעדו, המתגלה לכל ארכו של הסיפור המצומצם כשלם ותמים, שמנהגו מנהג-הדרות, מתגלה במחלוקת זו כמי שמנהגו מנהג הדור, והחדש-מקרוב-בא, והוא חול, נחשב לו כישן-מרחוק-בא, והוא קודש, וראוי שזכור דבר זה לגבי המשכו של "ולא נכשל".

ב.

והרי הסיפור "המכתב", ואף הוא בכלל סיפורי ספר המעשים ותכונתו כתכונתם (שם, 221 ואילך) והוא מעשה במספר, שביקש לכתוב מכתב תנחומים למשפחת מר גדליה קליין והתקשה בכך והירהר מה שהירהר, נזכר טיוליו עם המנוח בחוצות ירושלים, ומשיצא לרחוב, נזדמן עמו ואף נגרר אחריו לבית המדרש, וראה שם מה שראה וחזר לביתו ואירעו ומה שאירעו, והמראות והמאורעות עירוב של עניני אתמול רחוק ועניני היום קרוב, וסוף סופם טיול בשכונה אחת ובו בית כנסת שכך תיאורו (עמ' 238):

עומד לו בית הכנסת גבוה מכל בתי השכונה. נאה מבחוץ ונאה מבפנים. הריצפה עשויה אבנים גדולות והתיקרה לבנה כסיד ההיכל. הקירות ישרים ובקירות שנים עשר חלונות כמספר שערי התפילה שבשמים. יעקב אבינו עליו השלום העמיד שנים-עשר שבטים ופתח הקדוש ברוך הוא כנגדם שנים-עשר חלונות ברקיע לקבל תפילת כל שבת ושבת. פרו זרעם של השבטים ונחלקו לספרדים ולאשכנזים ולפרושים ולחסידיים, ואף החסידים מחולקים לפי רבותיהם, וכל אחד ואחד מתפלל בנוסח אחר. והשמים עדיין בשלימותם עומדים ואין שערים חדשים נפתחים בהם וכשעומדים להתפלל כל אחד ואחד מבקש שיתפללו בנוסח שלו ונעשית ערבוביא גדולה ובאים לידי מריבה.

חזרנו לנוסח הקצר של "ולא נכשל", אלא שחלוקת נוסחאות התפילה ומחלוקתם לא באה כסדרה בקורות חייו של המספר, אלא כסדרה בקורות חייו של העם – תחילה החלוקה הכוללת: ספרדים ואשכנזים, אחר-כך החלוקה בתוך אשכנז – פרושים וחסידיים, והצד השווה הערבוביא בעליונים שנוספה לה מריבה בתחתונים, ביתר דיוק: שנולדה מתוך מריבה בתחתונים. וסיפור שלישי, במחזור ספר המעשים, הוא סיפור "בדרך" (שם, עמ' 211 ואילך) אף בו נשמע מה לעניננו: המספר, השרוי לכאורה בזמננו, וסימנך הרכבת שהוא תועה בה בהרים, ואינה מגעת לעיר מושב וסופו חייב לילך ברגל, מגיע אל מעבר לזמננו – הוא בא בנקרת צור והלילה ליל ראש השנה ועם בוקר הוא מגיע לגן שאין רואים כמותו אלא בחלום וריחו טוב מכל הריחות הטובים ומשהקיץ מחלמו הוא רואה בני אדם ההולכים לבית אלקים אשר בחורבה, ומתוך פרטי התיאור אנו מבינים, כי לא נדידה אל מקום רחוק אלא נדידה אל זמן רחוק לפנינו, והיא זמנם של מקדשי-השם, ומתוך כל ארחותיהם הנגלים לנו, חשוב לנו ארחם בתפילה, שהרי הם-הם שקבעו נוסח אשכנז, שנחשב לו למספר מהימן ביותר במסורתו ורציפותו:

ויש להם מערבות יוצרות וגאולות וסליחות שאינם במחזור שלנו. והניגונים שלהם דומים לניגונים שלנו, אלא שלנו הם לפי הדור ושלהם עדיין כמות שקיבלו אותם מאבותיהם נוחי-נפש. פעמים קולם מבעית ופעמים קול צעקה נתלשת מהם כאדם שנפשו מפרכסת לצאת. וכשעומדים להתפלל אומרים בקול ערב יונתי בחגי הסלע וגו' אחת היא יונתי וגו' ברה היא ליולדתה. לא שמעה אוני מעולם ניגון ערב שכוה.

אכן, מה שמחזיר לנו דמדומו של הסיפור, המהלך עלינו חותם של ראשוני אשכנז כממשות שישנה, כשם שהוא נוטל מכוחה של אמירת שיר השירים ב"הנידח", כך הוא מערער, ועד־היסוד, את האמונה התמה, כי בית־המדרש הישן בבוטשאטש נשמרה בו מסורת אשכנז בתפילה וניגונה במלוא טהרה, ואף הדיבור על שלא הוסיפו אות ולא גרעו אות הוא, לפחות, גוזמא קתני.

ג.

ומשהביאתני הזיה של סיפור לאשכנז רחוקה בזמן ובמקום, הם ימי הביניים, וראינו פני מסדה של מסורתה, ולמדנו על הריחוק שבינה לבין נוסחת אשכנז קרובה בזמן ובמקום, ראוי שמציאות של סיפור תביאנו אליה, הלא היא המציאות המתוארת בסיפור "עד הנה", (תשט"ו, עמ' ה' ואילך) שאנו שומעים בו לעניינינו לאמור (עמ' ס"ב – ס"ג):

באים להם יהודים מגליצא לבקש פרנסתם בלייפציג מפני שבארצם ובמקומם אין להם פרנסה ומביאים אותם לבית־תפילתם. שמחים הם שמצאו להם חדר תפילה כאותו שבגליצא ואינם צריכים לבית תפילתם של אחיהם יהודי גרמניא שרואים אותם כבנים חורגים למקום. לא זה המקום ולא זו השעה לדבר על אמונות ודעות. ובכן באים להם אצל אחיהם בני עמם וארצם ומתפללין אותן התפילות שהם מתפללים. לא זה המקום ולא זו השעה לדבר על נוסחאות של תפילה. השם אחד וישראל גוי אחד, אבל תפילתן של ישראל נוסחאות הרבה יש להן. מתפללים הם כאחד עם אחיהם בבית תפילה אחד בסידור אחד בנוסח אחד שקיבלו מבתם. נפלה פתאום מחלוקת ביניהם, שמא על עסקי פרנסה, והרי הקדוש ברוך הוא זן ומפרנס כל העולם כולו ואין אדם נוגע במה שמוכן לחברו, אלא המחלוקת באה על דברים שבלב. אלוקים הוא אחד ודתו אחת, אבל בני אדם דעותיהם שונות זו מזו. עמדו ועשו להם בית כנסת לעצמם וקראו אותו בשם הינדנבורג, להודיעך כוחם וגבורתם, כשם שהינדנבורג מנצח בכל מלחמותיו עם האיובים, כך ניצחו הם במלחמתם עם אחיהם.

הקורא־לתומו אפשר שיהא סבור, כי דוקא כאן, בגרמניה, ודוקא עתה, בשני דור אחרונים, גם המקום גם השעה לדבר על אמונות ודעות, שהן, כפי שמסתבר מדברי המספר, מצע הדיבור על נוסחאות תפילה, וביותר שנוסף גורם, הנזכר בהבלעה, הלא הם בתי התפילה של יהודי גרמניה הנראים כבנים חורגים למקום, ואילו נתיחד הדיבור על־כך, והבינונו, מה ראה המספר בטיוליו המרובים מנוסח לנוסח לפסוח על אותה חריגה ושכמותה, שאילולא פסח, ושאל הוא, או קוראו, האם בינה בטעמה של חריגה שנעשתה בדורות אחרונים, אין בה כדי לסייע בהבנת טעמה של חריגה וחריגה שנעשתה בדורות ראשונים. אבל אפשר, כי ההסבר של פסחה זו יפה לו ההבדלה, שהבדילו חכמי הגויים בין שתי הפנים של המספר הנוהג לשון מדבר־בעדו, ונמשכו להם מצעירי חוקרינו, לבדוק אמיתה ותדמיתה

של הבדלה זו במספר שלנו (ג. שקד, י. אבן, ה. גולומב), והיא הבדלה בין המספר הסמוי היודע הכל, ולענייננו אף מה שפסח עליו, לבין המספר הגלוי, שאינו יודע אלא מה שהמספר הסמוי מתיר לו לדעת, במתאים לדמות ולאופי ולמסגרת שחצב לו. ומקרן־החזות שלנו נאמר, כי המספר הסמוי יודע, אמנם, הכל, שהוא מעניינה של הבעיה, אך אינו מודיע לו למספר הגלוי את כל שהוא יודע בה ביהדות אשכנז בדורות אחרונים, לכל הסתעפויותיה. ועד כמה הוא יודעה, סיפוריו, למן "עד הנה" דרך "עידו ועינם" עד "שירה" יוכיחו. ויתר על כן, אף מחציתו האחרת, למן פרק שלישי, ואילך, של "ולא נכשל" תוכיח.

ד.

זכורים אנו, כי סיומם של שני הפרקים הראשונים ב"ולא נכשל" היה ענין השמירה על השירות של נוסח אבותיו, והוא צמד התיבות בברכת המזון, שעליו נקרא הסיפור כולו. לאחר סיום זה, שהוא כמעט מילאנכולי, ביחוד אם נקביל אותו לפתיחת הסיפור, בא הפרק השלישי, המטיל דמות חדשה והיא אורחת, הקרויה "ריבה אחת בת טובים, בת גדולי אשכנז שאבותיה שימשו ברבנות בכמה קהילות קדושות שבגולה". תיבת ריבה תיבה טעונה היא לו למספר – וראה, למשל, ב"עפר ארץ ישראל" – וחיבתו מקיפתה, וביותר שיחוסה מסייעה, ומהמשך הסיפור נראה, כי היא בקיאה בנוסחות התפילה, והתעניינותה בכך היא לה גם ירושה – נחלת אבותיה הרבנים הישנים, היא לה גם חידוש – חכמת ישראל שעיקרה הרבנים החדשים, אם כי היא עצמה עומדת על מפתנה של טמיעה גמורה. והיא היא הבאה עתה לפסול שתים תיבות אלו, משמרתו האחרונה של המספר, משמרת ירושה נוסח אבותיו, וכנגד טענתו משמה של קבלה מבית אביו, באה טענת האוידנציה, וסידור שפת אמת שהוציא את הריבה ומאוצרי סידוריו של המספר הוציא אתו, שאין בו לשון זה, הוא לה כהוכחה. והוכחה חדה היא, בין הכוונה היא לסידור שכך, אמנם שמו: "שפת אמת, סדר התפלות מכל השנה כמנהג הספרדים, עם קצת כוונות האר"י וליקוטים מספרי ה"ר חיד"א" (צפת, תקצ"ב), ובין הכוונה היא ללשון הכתוב: ושפת אמת תכון לעד. על כל פנים המספר מנסה תחילה לדחותה בליצה ואחר־כך להוכיחה טעותה. אם לליצה, לשונו: "אשריכם יושבי אשכנז שלא הוצרכתם לכך, שכולכם חכמים אתם מגדולכם ועד קטנכם ואין אתם באים לידי מכשול. לפיכך ויתרו הסידורים שלכם על בקשה זו. אבל אנו אנשי פולין, אוי לנו אם אומר, זקוקים לתפילה זו, ולואי שנזכה לפני המקום וישמע בקשתנו. לפיכך קבעוה בסידורים שלנו". אין צורך לומר, כי שני מיני אירוניה מקופלים בה בליצה זו – ראשית, עצם השימוש בדברי ר' יהושע לאותו תינוק: "אשריכם

ישראל שכולכם חכמים אתם מקטניכם ועד גדוליכם"; וצמצום האמירה על חכמי אשכנז בלבד; שנית, העמדתה של יהדות אשכנז, ובדורות האחרונים, כמי שלא באה לידי כשלון, כנגד יהדות פולין שבאה לידי כשלון. אבל דומה, כי מאחורי הליצה מסתתרת אמת, באופן שהמספר אינו מתכוון לימים, שבהם נתארחא אותה ריבה בביתו, אלא לימים שבהם נקבע צמד התיבות האלו בתוך סידור התפילה, אלא שהוא מתקשה להוכיח עצם קביעתו – רוב סידורים בביתו או כלשונו: "מכיון שרגיל אני בתפילות בנוסחאות הרבה כינסתי לי סידורים הרבה", אך בדיקתו בהם העלתה לו חרס, והניח לה לאותה ריבה, שתשלם לו ליצה תחת ליצה, שכך "הציצה בי כאדם שאומר לחברו נפסלה מטבע זו".

ואמנם, מטבע קשה הוא, שכן התיבות: "שלא נבוש ולא נכלם לעולם ועד" הן מטבע לגופו, לפי הכתוב: "ישראל נושע בד' תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד" (ישעיה, מ"ה, י"ז) ועל פיו אף לשון תפילת לכה דודי: "לא תבושי ולא תכלמי מה תשתוחחי ומה תהמי". ולענין ברכת המזון פירשו: שלא נבוש – בעולם הזה ולא נכלם – בעולם הבא (ובעל עבודת ישראל המביא פירוש שלא נבוש – כנגד ההלואה ולא נכלם כנגד המתנה תמיה על הפירוש ההוא של הספרדים, שלא ידע מה חיבור לפרנסה ולעולם הבא), ולא עוד אלא המספר בעצמו מקיים את המטבע שלפי הכתוב לקיצורו וביספור מאוחר "המבקשים להם רב" ("הארץ", תשרי תשכ"א) כתוב: "אף על זה היה מבקש על הארת עינים – לאהבה וליראה את השם הנכבד שלא נבוש לעולם ועד, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא".

ה.

ובכן, אותה ריבה יצאה מלפני המספר כשמלוא ההוכחה לפסלותו של אותו מטבע ארוך בידה, והלכה לראות בעמק ובגליל ולחוג את העדלידע וחזרה לאשכנז, ולימים שלחה לו למספר את הדוקטוראט שלה, שעניינו המנהגים בעמים ובישראל שיסודם באמונות תפלות, לאמור עניינו ענין של פולקלור, והוא, כנודע, מדור מאוחר בחכמת ישראל, ואף שראשוניה כבר רמזו עליו, הרי אך אהרוניה עשו אותו סעיף גדול במחקרם. המספר, שידענו אותו מניף, בגלוי ובסתר, שוט ביקורתו על דרכה של חכמת ישראל ודרכיה, לא היתה דעתו נוחה מאותו מחקר, על שום שהרחיב תחומו של פולקלור גם על מנהגים, שמהיותם נזכרים בשולחן ערוך, הם בחזקת דינים, ואמר להוכיח את המחברת בכוח סמכותו של "חכם אחד רבי שמואל שמו", דהיינו ששמו כשמו ראשון של המספר, ולא מא לידי כך, ומתוך שדחה כתיבת מכתב של נימוס אליה דחיה אחר דחיה, נפסק החיבור ביניהם, כדי שיתחדש, בדרך

הוכחה משנה מהרגלו וכדומה. עתה, בפרק הששי, כשהכלה יוצאת ללוותו, והוא מזהירה מפני המזיקין, והיא, שחיברה ספר על אמונות תפלות, מוציאה מעין קמיע כנגד החשש מפניהם, ספר קטן משובץ באבנים טובות ומרגליות, שסופו מתגלה כאותו קונטרס שהמספר שלח לה, כשם שכיבודו מתגלה על שום הנס שנעשה לה על ידו, אנו, בעצם, במוקד־מוקדו של הסיפור כולו.

מה נס נעשה לה. נכרי אחד היה מחזר אחריה לישא אותה לאשה וקבעה לו זמן, כשהגיע זמנו בא ונכנס אצלה. נטל ידיה בידיו וישב עמה. טפחו על הדלת והביאו לה דבר. נשמטה ונטלתו. פתחתו והציצה בו. באו שתי תיבות ולא נכשל ונשתטחו לפניו. נתנה הדבר על לבה והירהרה בעצמה. עמדה ופטרה את הנכרי וחזרה אצל אביה. מצאה שם את חברה יהודי שבקטנותם נתנו אמונתם זה לזה. חזרה אהבתם וניעורה. עלתה עמו לארץ ישראל וניסת לו כדת משה וישראל. אמרה לי אותה אשה בכל יום אנו מברכים אותך, שבזכות מתנתך עמדת ביהדותי וזכיתי לעלות לארץ ישראל.

לא נעלים, שאפשר כי לפנינו סיפור־מבפנים־לסיפור ואותה ריבת בת גדולי אשכנז היא בחינת יהדות אשכנז כולה, שעמדה להתערב בתוך האומה השלטת ואף התערבה בה, ונתעוררה על עצמה כמעט בשעה האחרונה, ויד השפעתם של אחיה במזרחה של אירופה, וביותר אלה שדבקו בציון ובשיבה אליה, באמצע, אך אנו דיינו עתה, כי המספר מקיים גם פה את ענין הנועדים, ("שבועת אמונים", "חופת דודים" וכדומה) ענין של הוא הנועד להיא וענין היא הנועדת לה הוא, ואין נפק־מניה, אם הכוונה הגלויה היא ליחיד וליחידה, והכוונה הסמויה היא לעם ולארצו וכדומה, שהרי המספר נאמן לדרכו, שהפן העלום של סיפורו אפשר לו שיידרש כדרך שיידרש, אך הפן הגלוי שבו הוא בחינת כתוב שאינו יוצא מידי פשוטו, וכל פרטיו ושילובי פרטיו נאמנים לפשוטו.

ובכן, המבקש לקרוא את שלוש התיבות: "חזרה אהבתם וניעורה" ולראות מאחוריהן את משה הס, נורדאו, הרצל, הרשות נתונה בידו, אך מי שמסתפק בכך שהוא רואה פלונית קונקרטיית ופלוני קונקרטי, גם הוא רב לו.

ז.

והמספר מסיים סיפורו כדרך שפתחו: "כמה גדולים דברי חכמים שאמרו לעולם יהא אדם זהיר במנהג אבותיו. אם בשביל שתי תיבות ניצלה נפש מישראל ועמדה ביהדותה, כמה נפשות מישראל ניצולות מן השמד ומן הכליון אילו היו כל ישראל זהירים במנהג אבותיהם". לאמור, סיומו של הסיפור כמותו כפתיחתו – אמירה מעגלת, מפיסת, הארמוניסטית, אף שבין הפתיחה ובין הסיום ראינו את האני־המדבר מפר, הפרה אחר הפרה, את ההארמוניה, נודד מנוסח לנוסח עד שהם מתערבים ואף מתבלבלים לו, ואין

לו משל עצמו אלא שתיים תיבות, שהרפתקת הוכחת סמכותם סבוכה הרבה, אך מתוך שנתעקש בשמירתן הציל נפש אחת מישראל, ואם נרצה לדרוש: שבט אחד מישראל, כשההצלה צפונה בה דיאלקטיקה מיוחדת, שהרי הנפש הניצולת או השבט הניצל ניצלו בכוחו של דבר-מסורת, שאין הם מחויבים בו כלל. ללמדך, כי השמירה, שהמספר שמר על אותו מטבע, הוא תפילה ולא נכשל, הצילה את שאינו מחויב באמירתה. ואם לסכם דברינו נאמר: בעיקרו של הסיפור, במידה שמותר להעמידו על מוסר השכל, הוא בשתיים תורות היוצאת מלפניו: התורה האחת: צא ולמד כל יחוד ויחוד של כל שבט ושבט, שכולם ערכם שווה וזכותם שווה: התורה האחרת: אך שמור גם על יחודך, אף אם יצומצם לך כדי מינימום שאין פחות ממנו, כי נועדת לו תעודת הצלה של שאינו מחויב בו.

ואף עתה תסכון לנו החלוקה, לפי הקנה שהושיטו לנו צעירי החוקרים, היא חלוקת המספר הסמוי – היודע כל אלה, והמספר הגלוי – שאינו יודע אלא מה שהמספר הסמוי מתיר לו לדעת, והראשון כתכלית הפקחות, שכוחו עמו לעצב את האחרון כתכלית התמימות.

ח.

ויכולנו להוסיף, כי ענין השמירה על מה שהוא לכאורה כמין דבר-של-מה-בכך, הוא מוטיב רווח בסיפורי-אגדה על הצלה משמד וכליון, כגון שמירה על טבעת קידושין, פמוט של שבת, מגורת חנוכה וכדומה, ואך זה מקרוב סיפר הרב א. הפטרמאן מעשה שהיה בענין נערה שה"בענטשערל" של אביה-זקנה הצילה ממנזר ("פאָרווערטס", 15 ינואר 1961): אולם זאת פרשה הקובעת דיון לעצמה, וניפנה לה לעת-מצוא. ונסיים בדבר, שיש בו זימון-של-מקרה, אך אפשר ליתן אותו ענין לביורנו – שי"ר אומר בריש "ערך מלין": "כי מי אשר ישאר בתקפו מתחילה באשר קיבל מאבותיו ומרבותיו, בכל אזהרה ומעשה אשר חשבו לנמנע, או מצוה מצד הדתי, ולא יסור ולא יסיר מאומה במעשה על פי התורה והמצוה מן המשפט בכל ישראל, ילך לבטח בדרושו ולא יכשל".

[י"ב אב תשכ"ח]